

בחזרה לטקסט ילדות

דפוס דיאלוג בין קול המבוגר
לקול הילד בספרות וזיקתם לביבליותרפיה

רחל צורן

Rachel Zoran

Back to Childhood Text:

***Patterns of Dialogue Between Adult and Child Voices in
Literature and Their Connection to Bibliotherapy***

כתיבה: רחל צורן

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת:

עורכת ראשית: תמי ישראלי

עורכת אקדמית: תמר מרין

עורכת תוכן ולשון: אדוה קמחי חן

עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: מאיה זמר סמבול

איור העטיפה: לאוניד פסטרנק, בוריס ואלכסנדר בחליפת מלח, רישום פחם, 1902

חברי הוועדה האקדמית של הוצאת הספרים:

פרימה אלבז-לוביש, חנוך בן-פזי, יעל דר, יורם הרפז, נצה מובשוביץ-הדר,

אייל נווה, יעל פישר, שי פרוגל

מסת"ב: 0-240-530-965-978

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר ששולב בספר ממקורות חיצוניים.
אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות. אם יובאו אלינו ידיעותנו, נפעל לתקן במהירות הבאות.

© כל הזכויות שמורות להוצאות הספרים, למחברים ולאקו"ם

© כל הזכויות ביצירות לאה גולדברג שייכות להוצאת הקיבוץ המאוחד

טל': 03-6901428 <http://www.mofet.macam.ac.il>

דפוס: שיאים בע"מ

תוכן עניינים

9	פתח דבר
	מבוא תאורטי
13	המועין־נמען הכפול
17	להיות לקורא: תהליך הקריאה בפרספקטיבה התפתחותית
22	ביבליותרפיה: דיאלוג טיפולי בשלושה קולות
	פרק ראשון הילד כמושא פנייה ישיר
24	מבוא
25	לאה גולדברג
25	"ידידי מרחוב ארנון"
25	הקדמה
27	"נסים ונפלאות"
28	הקדמה
30	המבוגר הכותב כדמות המניעה את העלילה ומגיבה אליה
35	אריך קסטנר
35	"פצפונת ואנטון"
35	הקדמה
37	פרקי ההרהורים
42	סוף דבר קצר
42	"אורה הכפולה"
43	תקציר העלילה בראש כל פרק
44	פנייה אל הקורא בגוף הטקסט
48	סיכום
	פרק שני הילד שבתוך המבוגר: מבוגר משמיע את קולו האותנטי באמצעות קול הילד
51	מבוא
52	מרים ילן־שטקליס: שירי בדידות
62	יהודה אטלס: והילד הזה הוא אני
72	סיכום

פרק שלישי | בחזרה לטקסט ילדות: בין הקולקטיבי לאישי

מבוא	75
הקול הקולקטיבי: סינדרלה	76
מה מציעה המעשייה "סינדרלה" לקוראיה ולשומעיה?	77
מהלך ההתנסות	78
אורית: בדידות, דחייה, נטישה, קיפוח	79
מירב: היעדר האב	81
אביבה: מקסם השמלה	83
תמר: המטמורפוזה	84
צופיה: מבחן הנעל ותחושת התואם	85
בחזרה לטקסט ילדות אישי: "ויהי ערב" מאת פניה ברגשטיין	87
הקדמה	87
שפרה: דיאלוג דרך סיטואציה ריאלית	92
דינה: דיאלוג דרך תמונה	93
סמדר: דיאלוג דרך צליל	94
שושנה: דיאלוג דרך מפגשים חוזרים לאורך החיים	95
סיכום	98

פרק רביעי | הדהודיו של טקסט ילדות בטקסט שנכתב למבוגרים

מבוא	100
התהודה המודעת: "גדידין בשירות הריגול הנגדי" מאת אתגר קרת	100
גיבורי הילדות של אתגר קרת	101
סדרת הספרים "דנידין"	101
סדרת הספרים "חסמבה"	102
סדרת הספרים "קופיקו"	102
מעקב אחר עלילת הסיפור מתוך התמקדות בשלושת גיבורי הילדות	103

106.....	התהווה הלא־מודעת: "שום גמדים לא יבואו" מאת שרה שילה
106.....	הקדמה
106.....	"הסנדלר והגמדים"
108.....	"שום גמדים לא יבואו"
108.....	העלילה הגלויה
109.....	הדיאלוג בין המעשייה לרומן
115.....	סיכום

פרק חמישי | נושא אחד, שני כותבים ושני קהלי יעד

117.....	מבוא
119.....	השוואה בין "אי הילדים" מאת מירה לובה לבין "בעל זבוב" מאת ויליאם גולדינג
119.....	סיפור העלילה המשותף
	ההשתייכות לסוגות האוטופית והדיסטופית ומשמעותה בנסיבות הכתיבה
124.....	של הספרים
125.....	מירה לובה בין שני איים: "אי הילדים" ו"אי־בוד" (אינסו־פו)
125.....	הקדמה
127.....	העלילה, הזמן והמקום
128.....	הדמויות
130.....	הפתיחות לספרים
132.....	סיכום

פרק שישי | כתיבה כפולה: כותב מבוגר, כותב ילד; נמען מבוגר, נמען ילד

134.....	מבוא
134.....	נורית זרחי: "אהבה - כתם כתר קטשופ"
135.....	הגרסה השירית למבוגרים
137.....	הגרסה המאוירת לילדים
140.....	לאה גולדברג: יומנים, "מציאה", "שלוליות"
140.....	יומנים
142.....	"מציאה", "שלוליות"
146.....	סיכום

פרק שביעי | גלגולו של נושא: "האני האחר", "הצל"

147	מבוא
147	מושג "האני האחר".....
	"האני האחר" בשלוש יצירות: "ידידי טינטן", "הילד הרע", "החברה
148	הסודית של רחלי".....
148	הגדרת "האני האחר" ואפיונו בכל אחד מהטקסטים.....
149	מעמדו הסודי של "האני האחר" מול עולם המבוגרים.....
151	תפקיד "האני האחר" בכל אחד מהטקסטים.....
153	דרכי ההתמודדות של הילד עם קיומו של "האני האחר".....
154	הפרידה מ"האני האחר".....
155	ייצוג קולו של המבוגר בכל אחד מהטקסטים.....
155	היצירות על רקע זמן.....
157	מושג "הצל".....
157	הצל כייצוג של "האני האחר" בעולם המבוגרים.....
157	מושג הצל בתרבות: אפלטון, יונג, ויניקוט.....
162	הנס כריסטיאן אנדרסן: אגדת "הצל".....
162	סיפור העלילה.....
164	האופן והנסיבות לכתיבת האגדה "הצל".....
165	דיוקן האמן כצילו והתממשותו בעלילת האגדה.....
168	סיכום.....
170	אחרית דבר.....
172	ביבליוגרפיה.....

תודות

הראשונים להודות להם הם תלמידיי לאורך השנים בתוכנית ההכשרה לביבליותרפיה באוניברסיטת חיפה. דרכם ניסחתי ואיששתי לראשונה את מחשבותיי התאורטיות והמעשיות במקצוע הביבליותרפיה. תודה מיוחדת לאלה מהם שאפשרו לי לכלול את עבודותיהם ואת תגובותיהם בספר זה.

הוצאתו של הספר לאור התאפשרה בזכות נכונותה של הוצאת הספרים של מכון מופ"ת והעניין האישי שגילתה בו ראשת ההוצאה ד"ר תמי ישראלי. תודה לעורכת האקדמית ד"ר תמר מרין. תודה לשתי הלקטוריות שקראו בכתב היד הגולמי, אחת מהן היא ד"ר יעל בן צבי, חברתי. הערותיה המפורטות עודדו אותי להמשיך ולדייק את רעיונותיי. הקוראת השנייה בחרה להישאר בעילום שם, וגם את הערותיה הבונות אני מוקירה.

בהמשך עבר הספר לידיה הנאמנות של אדוה קמחי חן, עורכת תוכן ולשון אחראית בהוצאת הספרים. עבודתה המסורה והדייקנית סייעה לי רבות בהבאתו של כתב היד לשלב הגרפיקה. תודה רבה לעורכת הגרפיקה מאיה זמר סמבול על הפיכתו של כתב היד לספר ועל עיצוב העטיפה. כמו כן אני מודה לרכזת ההוצאה, חני שושתרי, על המעטפת והיד המכוונת.

אני מבקשת להודות במיוחד לד"ר בירי רוטנברג, לד"ר אפרת בלום ולסופרת, חברתי, שרה שילה, אשר קראו את כתב היד. תגובותיהן המפרות עודדו אותי להוציאו לאור.

ולבסוף, תודה גדולה לחברי ולבן־זוגי פרופ' גבריאל צורן, המלווה את כתיבתי מראשיתה בנאמנות אין־קץ. הערותיו המאירות והמחכימות בספר זה ובשאר ספריי הפכו אותו לא רק לשותפי לחיים, אלא גם לבן לווייה נאמן בדרכי המקצועית.

יבואו כולם על הברכה.

פתח דבר

התחלתי בכתובתו של ספר זה בעיצומה של מגפת הקורונה, מגפה ש"כלאה" אותנו בבתים למשכי זמן ארוכים. קשיים רבים היא זימנה לפתחנו, אבל מבחינתי האישית דווקא השהייה הכפויה הזאת אפשרה לי להפנות חלק מזמני וממרחי אל הבית פנימה.

וכך, בעודי עוסקת בסידור ניירות שנערמו על שולחני ועל מדפים רבים, צדו את עיניי הרצאות ומאמרים שכתבתי בהקשרים שונים במהלך למעלה משלושים שנה, העוסקים במגוון נושאים מתחום הביבליותרפיה או בזיקה אליה. כשעלעלתי בהם עלתה בי המחשבה שהנה נקרתה לי ההזדמנות להפיח רוח חיים במה שהצטבר ונערם, ולכנס את המאמרים וההרצאות הללו לכדי ספר שיאיר את הדברים מנקודת מבטי היום.

מתוך העיון בחומר בלטה לעיניי העובדה כי חלק גדול נוגע בנושא שניסחתי לראשונה בספרי הקול השלישי: איכויותיה המרפאות של הספרות ואפשרות יישומן בדיאלוג הביבליותרפי, בפרק י"א: "בחזרה לטקסט ילדות" (צורן, 2000). דנתי שם באפשרות לחזור ולקרוא טקסט נבחר מתקופת הילדות שלנו מנקודת מבט בוגרת ובאפשרות לקיים דיאלוג עם הטקסט ועם זיכרון הילדות העולה ממנו מנקודת מבט זו.

הנחת היסוד לתהליך זה, כפי שניסחתי אז וכפי שאני מאמינה גם היום, היא כי טקסט הילדות אוצר בתוכו זיכרונות, חוויות ותכנים שאינם נגישים לנו בדיבור הישיר, כאלה שניתן להחיות אותם באמצעות החזרה אליו. האפשרות לפתח דיאלוג עם טקסט הילדות פותחת פתח לא רק לשחזור זיכרונות ילדות, אלא גם להבאתם אל ההווה ולניהול הדיאלוג איתם מנקודת מבט בוגרת.

לדיאלוג כזה יש כמה מאפיינים המצביעים על איכויות תרפויטיות מעצם היותו מאפשר למבוגר הקורא בטקסט הילדות שלו חזרה אל חוויות הילדות הנזכרות בטקסט, אל המטען הרגשי שלהן ואל פרטיהן מנקודת ראות בוגרת. דיאלוג כזה עשוי להקנות למבוגר מבט עשיר יותר על ילדותו, ואולי אף לאפשר לו הבנות חדשות ופיוס עם מה שנחווה בעבר כקשה, כמתסכל, מאיים או לא מובן. אם כן, החזרה לחוויית הילדות דרך הטקסט מחיה בעת ובעונה אחת חוויות נעימות וחוויות כואבות, אבל ההתבוננות בהן ממרחק השנים מאפשרת לראותן מנקודת מבט בוגרת, ובמקרה של חוויות כואבות גם להתמודד עימן מחדש.

ניתן אפוא לומר כי התהליך מאפשר לנו לדובב את קול הילד שהיינו ולנהל איתו דו־שיח דרך הקול המבוגר שלנו בהווה החוזר אל הטקסט. ההתבוננות בדיאלוג בין קול הילד לקול המבוגר, המתאפשרת באמצעות החזרה אל טקסט הילדות, פותחת פתח גם להתבוננות במופעי של הדיאלוג הזה בתוך הטקסטים הספרותיים עצמם.

בספר הנוכחי ביקשתי להרחיב את המושג "חזרה לטקסט ילדות" ולבחון את דפוסי הדיאלוג בין קול המבוגר לקול הילד, כפי שהם מתממשים בטקסטים ספרותיים שונים, ולהצביע על האפשרויות השונות למימוש בכל אחד מהטקסטים הללו.

בחרתי לדון בטקסטים שנכתבו הן לילדים והן למבוגרים, כשבכל אחד מהם נמצא דיאלוג סמוי או גלוי בין קול הילד לבין קול המבוגר. באופן כללי ניתן לומר כי נוכחותם של שני הקולות מאפשרת דיאלוג בין עולם הילדים לעולם המבוגרים, עולמות שלא תמיד קל או אפשרי לגשר עליהם ולחבר ביניהם. גם בעולם "ליברלי" כשלנו - שבו נדמה לעיתים כי נוצר גשר כזה, ולפעמים אף מתהפכת בו ההיררכיה בין מבוגר לילד - עדיין נותר תחום גדול המצביע על פער מהותי בין שני העולמות.

בספרו **בלבול השפות בין המבוגר לילד** מצביע פרנצי (2003) על פער זה דרך המקרים הקיצוניים של גילוי עריות ומדבר על הטראומה שהמבוגר הפוגע יוצר בילד בפנייה אליו ב"שפת המבוגרים", שפת התשוקה, כאשר הילד זקוק לאהבה המדברת ב"שפת הרוך". מכיוון שהטקסט הספרותי הוא טקסט אומנותי, וככזה הוא חף מאינטרס כלפי הקורא (יאקובסון, 1986), ניתן לקבוע ששפתו מעצם טיבה היא "שפת הרוך". גם הדיאלוג בין קורא בוגר לבין הטקסט מתקיים במסגרת שפה זו. הדיאלוגים שאתאר כאן מאפשרים אפוא גם לקורא המבוגר לחזור ולהתחבר אל ממד הרוך באמצעות המגע עם הטקסט, בין אם הוא משחזר את קולו של הילד ובין אם הוא פונה אליו בקולו באופן ישיר.

מבנה הספר

במרכז הספר תעמוד אפוא הצגה של דפוסי דיאלוג שונים בין קול המבוגר לקול הילד כפי שהם מופיעים בטקסטים לילדים ולמבוגרים.¹ צורות הדיאלוג האפשריות שבין מבוגר לילד יפורטו לאורך הפרקים:

1 עם זאת עיקר הספרים שאדון בהם בספר זה הם ספרי ילדים.

הפרק הראשון יעסוק בילד כמושא פנייה ישיר של הכותב המבוגר. בעניין זה יידונו ספרי פרוזה מאת לאה גולדברג ואריך קסטנר, שבהם מתקיים דפוס של פנייה ישירה ומפורשת של המבוגר הכותב אל הילד הקורא, בין אם בגוף הטקסט או בהקדמה לו.

הפרק השני ידון במקרים שבהם משמיע המבוגר את קולו הבוגר באמצעות קולו של ילד. למעשה אפשר לומר כי בדפוס זה המבוגר פונה אל הילד שבתוכו. בטקסטים אלו מתקיים מעין "עיבוי" של קול המבוגר הכותב וקול הילד הדובר. לצורך זה יידונו שירים מאת מרים ילן-שטקליס ויהודה אטלס.

הפרק השלישי ידון באפשרות של דיאלוג בין קול המבוגר לבין קול הילד באמצעות קריאה מחדש בטקסט הילדות שלו. בשונה משאר פרקי הספר, שבמרכזם חקירה של טקסט, פרק זה יתבסס על תגובות של ציבור קוראים ועל התנסויות של בוגרים ספציפיים החוזרים אל טקסט הילדות של עצמם.²

הפרק הרביעי יעמיד במרכזו טקסטים שאומנם נועדו למבוגרים, אך בִּרְבִּזְמָן הם גם מקיימים דיאלוג עם טקסט לילדים. יידונו סיפור קצר של אתגר קרת ורומן של שרה שילה, שבכל אחד מהם מתקיים דיאלוג כזה, שבו טקסט הילדות משמש כ"תיבת תהודה" מודעת או לא־מודעת לעלילה הגלויה של הטקסט למבוגרים.

הפרק החמישי יתמקד בשני ספרים שבהם ילדים הם גיבורי העלילה. עלילתם מקבילה במידה רבה, ועם זאת האחד מהם מופנה לקוראים ילדים, ואילו האחר - לקוראים מבוגרים. ספרה של מירה לובה **אי הילדים** ייצג דפוס זה המיועד לילדים, וספרו של ויליאם גולדינג **בעל זבוב** ייצג את זה המיועד לקוראים בוגרים.

במרכז **הפרק השישי** יעמוד דפוס המכונה "כתיבה כפולה", לפיו יוצר אחד מטפל בנושא אחד ומעצב אותו פעם כטקסט לילדים ובפעם אחרת כטקסט למבוגרים. לצורך זה נדון בשתי יוצרות, נורית זרחי ולאה גולדברג, שמפעלן הספרותי מופנה לשני קהלי יעד אלה. נבחן את השפעת דפוס הכתיבה הכפולה על אופי הדיאלוג בין המבוגר לילד כפי שהוא מתקיים ביצירות שנבחרו מתוך כלל יצירתן.

הפרק השביעי והאחרון יעסוק באופן השתלבות המושגים "האני האחר" אצל ילדים והמושג המקביל לו - ה"צל" - בעולם המבוגרים ביצירות המיועדות לילדים ולמבוגרים. במרכז החלק הראשון של הפרק יעמדו שלוש יצירות לילדים

2 פרק זה הוא למעשה עיבוד מחודש של פרק ה מספרי הקול השלישי (2000). מהדורה מחודשת ומתוקנת של הספר יצאה ב־2009.

(של מרים ילן-שטקליס, של לאה גולדברג ושל דויד גרוסמן) העוסקות כולן בפניה השונות של תופעת "האני האחר". במרכז החלק השני של פרק זה יעמוד סיפורו של הנס כריסטיאן אנדרסן הצל, שמבחינת נושאו ועולמו מופנה בראש ובראשונה למבוגרים, אבל צורת הכתיבה שלו - אגדה אומנותית, דומיננטית בספרות הילדים.

כל דפוס דיאלוג המופיעים לאורך הספר ייבחנו דרך שתי תשתיות תאורטיות הקשורות בתהליך הקריאה: הראשונה היא המושג "המוען-נמען הכפול", והוא מתאר את אופיו הייחודי של הטקסט לילדים הנכתב בדרך כלל על ידי מבוגר ופונה אל ילד. למושג מרכזי זה אקדיש את החלק הראשון של המבוא התאורטי. התשתית השנייה שתסייע לי לבדוק את תהליכי הקריאה בטקסטים שיובאו כאן היא המודל שמציע אפליארד (Appleyard, 1991) לתיאור מהלך ההתפתחות של הקורא מילדות עד זקנה. לתאוריה התפתחותית זו אקדיש את חלקו השני של המבוא. חלקו השלישי של המבוא יוקדש לדיון קצר במאפייניו הייחודיים של הדיאלוג הביבליותרפי.³

ההקשר הביבליותרפי אינו נדון באופן ישיר ברוב פרקי הספר, אבל לעצם הדיון בדפוס דיאלוג בין קול המבוגר לקול הילד בטקסטים ספרותיים נודעות השלכות על התהליך הביבליותרפי, ועל כן בחרתי להקדיש כמה משפטים בסוף הפרקים למבט ייחודי זה, מעבר להנחה הכללית שבהיותי ביבליותרפיסטית נקודת מבט זו היא מאפיין מרכזי באופן הקריאה והכתיבה שלי.